

חדשות בעתיקות ובשימור המורשת

צילום: דורון ניסים

מרץ 2024

ד"ר יוסי בורדוביץ
ראש תחום מורשת

אורית בורטניק
מנהלת אגף ארכיאולוגיה

הקדמה

אני שמחה להציג בפניכם את גיליון **מרץ 2024** של הניוזלטר "חדשות בעתיקות ושימור המורשת". בגיליון זה, יוצגו מגוון של מאמרים שמדגימים וממחישים את רוחב הפעילות בתחומים מגוונים וייחודיים בפעילותה של רט"ג, תוך הצגת גישות יצירתיות להנגשתה לציבור, ובאופן ישיר ועקיף, לתרום לקידום השימור באתרי ונכסי המורשת בשמורות הטבע ובגנים הלאומיים.

אביתר כהן במאמרו, מזמין אותנו להכיר מקרוב את האתגר בשימור מערה מפורסמת וייחודית בגן לאומי קומראן. אדר סטולרו-מליחי פותחת חלון לעולם תכנון ההמסרה של אתרי המורשת, ודרור בן יוסף מביא לנו את סיפור זיהוי של מבצר סלוקיה בגולן. בהמשך, חגי דביר מציע תובנות על אופן הגישה והקשר העמוק בין האדם למורשת העתיקה במאמרו "לגעת בעבר" ובו יוצגו מגוון "מוצרים" ייחודיים בחיבור שבין האדם לאתרי המורשת ברט"ג. ניסים בדוס מנקודת מבט אישית וחוויתית כמנהל גן לאומי בית שאן, יציג את אתגרי הניהול באתר וכיצד הפך האתר למוקד תיירותי אטרקטיבי ביום ובלילה, וחלי גלבוע מנהלת שמורת טבע נחל מערות, מזמינה אותנו למסע בזמן בניהול אתר פרהיסטורי עם הפנים לעתיד, ומציגה את התכנון לשימור והנגשה חדשנית של חווית הביקור בנחל מערות.

תודה לכל הכותבים, והערכה רבה על עשייתכם המקצועית והחשובה בשימור המורשת הבנויה ובניהול משאבי המורשת.

קריאה מהנה!

אורית בורטניק

מנהלת אגף ארכיאולוגיה ומורשת

מהפכת סדום ועמורה - השפעת ירידת מפלס ים המלח על יציבות קרקע והשתמרות אתר קומראן אביתר כהן – ממונה מורשת יו"ש

קומראן, אתר חד-תקופתי השוכן למרגלות המצוק הזקוף של מדבר יהודה ומתנשא מעל חופי ים המלח. במאה ה-2 לפנה"ס התיישבו במקום בני כת המדבר, כותבי המגילות הגנוזות הנחשבות לממצא הארכיאולוגי החשוב ביותר שהתגלה במאה ה-20, מהם ניתן ללמוד על אורח החיים מצית הדמיון של תושבי קומראן הקדמונים לאורך כ-200 שנה בתקופת בית שני ועד מרד החורבן.

האתר ממוקם בגובה של 350 מטר מתחת לפני הים ובגובה של כ-70 מטר מעל למפלס ים המלח. כ-300 מטר מערבית לאתר מתנשא מצוק ההעתקים לגובה של כ-150 מטר מעל רמת קומרן. הרמה בנויה מסלע חוואר הלשון שהינו סלע משקע ימי צעיר בן כ-60 אלף שנה, אשר הורבד על קרקעית אגם הלשון אשר קדם לים המלח. זהו סלע רך מאוד, ומעליו פרוסה שכבת חלוקי אבן וחומרי סחף שהורבדו בתקופות בהן השטח היה מכוסה בימת הלשון הקדומה.

כאתר מורשת ארכיאולוגי מהמעלה הראשונה בעולם, בשל קישורו הישיר לגילוי ומציאת מגילות מדבר יהודה מחד, ולמסורות ראשית הדת הנוצרית מאידך, זכה האתר לחפירה ארכיאולוגית נרחבת ופעולות שימור ושחזור נרחבות, לאחר זיהויו בשנות ה-60 על ידי מחלקת העתיקות הירדנית.

בהמשך הוכרז האתר כגן לאומי ועבר תהליך של מספר שלבים לאורך השנים, על מנת לשמרו לפתח ולהנגישו לקהל המבקרים. שלב הפיתוח האחרון באתר, בוצע במהלך 2020 ואילך, כולל שדרוג מבנה מרכז המבקרים הצמוד לאתר, ובמקביל משנת 2019 בוצעה באתר תוכנית חומש לשימור ושחזור הממצא הארכאולוגי בשיתוף פעולה של רשות הטבע והגנים וקמ"ט ארכאולוגיה.

תצ"א - האתר קומראן וסביבתו – כולל מערה מס' 4. צילום: דיויד צל, 2020

מראה כללי על האתר קומראן, לכיוון צפון-מזרח. מתוך ארכיון רט"ג.

במהלך ביצוע עבודות השימור, נתקלנו בתופעות בליה והרס אשר הובילו למחשבות ומסקנות הקשורות לתופעת ירידת מפלס ים המלח בעשרות השנים האחרונות, והשפעתה להיקף בליה והרס בקרקע ובממצאים העתיקים באתר קומראן.

גובה פני ים המלח נתון לתנודות, ועל פי מחקרים שבוצעו בעשרות השנים האחרונות כמו גם ניתוח מקורות היסטוריים וממצאים לאורך חופיו, אנו יודעים כי מפלס הימה הקדומה, היא **ימת הלשון**, היה גובה בעשרות מטרים מגובה פני הים הנוכחי. עדויות לכך מצויות לאורך חופיו של עמק השבר עד לצפון האיזור. כמו אז, גם כיום מפלס ים המלח הנוכחי נתון לתנודות ועיקר הדרמטי מתרחש בעשרות השנים האחרונות. בין הגורמים לכך, ניתן למנות את: סכירת ימת הכינרת וניצול מוגבר של מימי הירדן ויובליו להשקיה ושתייה מחד. ומאידך הפקה ואידוי מוגבר של מי הים, על ידי מפעלי ים המלח.

גובה פני הים בשנת 1900 היה 390 מטר מתחת פני הים התיכון, וכיום הינו כבר כ-440 מטר מתחת לפני הים התיכון. ירידה דרמטית זו שרובה מתרחשת מאמצע המאה ה-20 ועד היום, גררה התערצות קניונית מואצת של ערוצו התחתון של נחל קומראן המצוי בצמוד למצוק חוואר הלשון מדרום לבמת קומראן. יובליו הצפוניים אף הם משתרעים מצפון לאתר. בשל הימצאות כלל האיזור מזרחית למצוק ההעתקים הבנוי מסלעי גיר ודולומיט קשים, איפשר הרכב השטח הבנוי מחומרי סחף דקים ורכים את ההתערצות המואצת.

העמקת הערוץ המרכזי של נחל קומראן, גררה העמקת ערוציו המשניים אשר שניים מהם עוטפים את במת קומראן מצפון ומדרום. התוצאות היו ערעור כללי של בסיס מצוקי החוואר עליהם בנוי אתר קומראן. קטעים מסוימים במצוקים נסדקו ואף צנחו בחלקם לערוץ. ערוצים משניים התארכו וגרמו לגריפת קרקע מהמשטח עליו בנוי האתר. ממערב לאתר כמעט ונוצר חיבור בקו פרשת מים מקומי בן ערוץ צפוני ודרומי, ובכך נוצר איום לניתוק האתר והבמה ממצוק ההעתקים.

ההשפעות על האתר וההממצאים העתיקים בו היו דרמטיות; כלל המערות החצובות במצוקי חוואר הלשון, אשר שמשו כמוקדי מחבוא לספרות הקודש של תושבי האתר קרסו והתפוררו. המערה האחת, הלא היא המערה המוכרת כמערה מספר 4, אשר נותרה וניתן לראותה מנקודת תצפית מדרום האתר, מצויה במצב סידוק ובליה המעיד על סכנת התפוררות גבוהה.

אמת המים שהובילה את מי השיטפונות, המגיעה מפתחת קניון נחל קומראן ועוברת בקו פרשת המים המקומי של ערוצי הקומראן, עברה בליה מואצת והתפרקה כמעט לחלוטין בנקודת כניסתה לאתר קומראן. בנקודות רבות במת קומראן החלה לעבור כירסום ובליה כולל היווצרות של ערוצים משניים, החותרים תחת הממצאים בהיקף האתר וכך אבדו קטעי חומה או קירות בדרום מזרח האתר וכן בצפון מערב האתר.

מבט מערוץ נחל קומראן להתחלתיות בבסיס המצוק צילום: אביתר כהן.

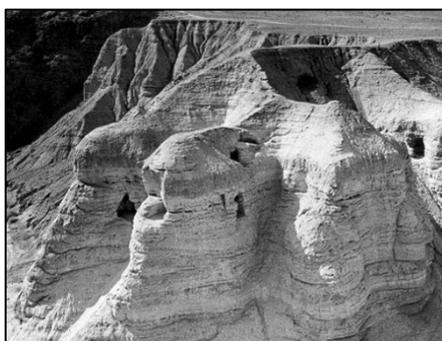
איגום מי נגר בבריכה קדומה באתר. צילום: אביתר כהן.

במהלך השנים בוצעו מספר בדיקות, במטרה לנתח ולנסות להבין האם ישנו שינוי במשטר הגשמים באיזור, אשר תורם אף הוא לתופעה, וההבנה היא כי כמות הגשמים השנתית העומדת על כ-40 מ"מ, לא השתנתה מחד, ומאידך ריכוז מופעי הגשם למספר מופעים עוצמתיים, גורם לעוצמת זרימה עילית והתערצות מוגברת.

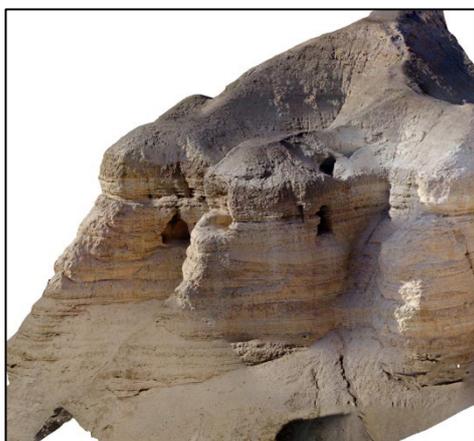
לאור כלל הנתונים הועלו מספר הצעות להתמודדות עם המצב, במטרה לעכב ולצמצם את קצב השחיקה והבלייה, כולל טיפול בהתערצות המאיימות על במת קומראן והאתר. ההצעות שהועלו כוללים פעולות כגון: ריסוס חומרים מעכבי חדירת מים לקרקע על מנת למנוע התמוססות המסלע הרך, ביצוע סכרונים (סכרים קטנים) לעצירת ההתחזרות בערוצים, חיזוק נקודתי למוקדים ערכיים כמערה מספר 4 או לחילופין, התעלמות מהבעיה מתוך ההבנה כי התהליך הטבעי אינו ניתן לעצירה והתמודדות מולו לא תניב את התוצאות המצופות. עד כה, בפעולות שבוצעו, ניתן להצביע על הצלחות חלקיות, כגון: ביצוע גשר מבוסס לכביש 90 במעבר מעל נחל קומראן עצר את התחזרות הנחל אחורנית בתחום המשפיע על במת קומראן. ביצוע חלקי של גביונים בבסיס מצוקי קומראן מתחת לאתר כחלק מביסוס הגשר עצר את ההתחזרות בביס המצוק ואת ההתערצות במעלה הערוץ המשני מדרום לאתר קומראן. ביצוע מילוי חוזר באבן לערוצונים ובנית טרסות בשולי במת קומראן עצרו התחזרות שפגעו או איימו לפגוע בממצאי האתר.

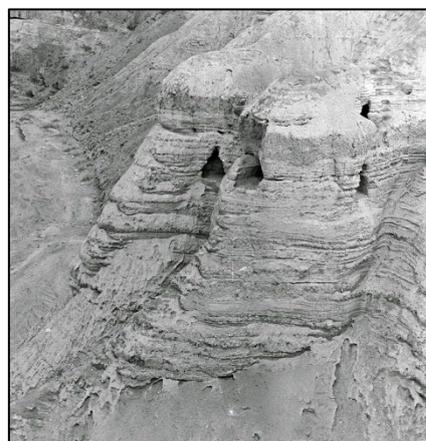
מבטים לחלל המערה, שבה ניתן לראות בלייה משמעותית בשחיקה של שכבות הסלע ביחס לצילומים משנים קודמות, בייחוד לאורך שכבות חלשות ופריכות יותר. צילומים: דויד צל, שימור ותיעוד תלת-מימדי.

מבט אל מערה 4, 1960, מתוך אוסף צילומים של רוזנפלד, בית התפוצות

מבט על המערה מדרום מזרח – משנת 2020, צילום: דויד צל

מבט על המערה מדרום מזרח – משנת 1953
<https://www.flickr.com/photos/npaph72157635331011687/>

צוות שימור של מחוז יו"ש בראשות ישי יהב-מטות יחד עם כותב שורות אלה, פועלים בחשיבה לתכנון צעדים אופרטיביים להתמודדות עם התופעה המתוארת לעיל, הכוללים:

1. ביצוע פיילוט של ביסוס ועצירת בליה באיזור מערה מספר 4.

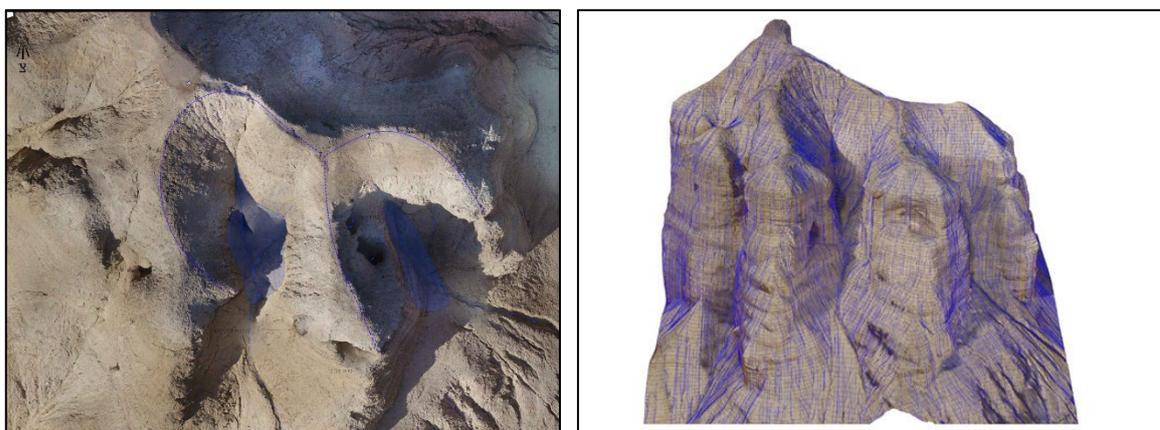
2. בחינה של השפעת מילוי ערוצים משניים בשולי האתר למפלס שנות ה-60 במאה ה-20.

3. המשך בניית טרסות ומניעת התערצויות באגפי האתר.

4. בחינה של השפעות ניקוז וחדירת גשם על במת קומרן.

ההבנה היא, שהפתרון המיטבי יחייב שילוב של פעולות שמטרתן, צמצום ועיכוב בקצב השחיקה, טיפול נקודתי משמר במרחב המערה ובחלל המערה עצמה.

כתשתית לבחינת מצב השתמרות המערה וסביבתה, ותכנון פעולות השימור והייצוב שלה, המערה תועדה ע"י יצירת מודל תלת-מימדי, חזיתות, חתכים ומבטים על, בתוך ובסביבתה הקרובה של המערה, תכנית גבהים על מנת להבין את מערכת המפלסים והשיפועים ולהבנת מהלכי הניקוז הקיימים. תיעוד המערה ע"י רחפן, ויצירת המודל ומדידות נעשו על ידי דיויד צל-תיעוד תלת מימד. הליווי והנחיות מהנדס ע"י שפר את רונן מהנדסים.

דוגמאות ממצאי הסקר הראשוני על ביסוס מידול פוטוגרומטרי. מימין-מודל זרימת מי נגר. משמאל-נתיבי זרימה ואזורי בליה משמעותיים: דיויד צל, 2020

תוצאות הפיילוט וגיבוש תכנית עבודה אופרטיבית במערה ובסביבתה הקרובה, בביצוע צוות שימור מחוז יו"ש בהובלת ישי יהב-מטות ראש הצוות, יובאו בהמשך לאחר הפעולות הנ"ל ובחינת התוצאות ומסקנות הפיילוט.

המסרת הטבע הנוף והמורשת אדר סטולרו מליחי – מנהלת תוכן מחוז מרכז

מאמר זה משלב מידע שנאסף מתוך עבודת מחקר שערכתי בתחום תכנון המסרה במסגרת לימודי לתואר שני בעיצוב תעשייתי בבצלאל (ניהול עיצוב וחדשנות), מתוך מעורבותי הפעילה בצוות ההיגוי של ארגון ההמסרה הישראלי הכולל גם השתתפות בכנסים והרצאות של ארגון ההמסרה האירופי, וכמובן 8 שנות ניסיון בתכנון המסרה באתרי מחוז מרכז ברשות הטבע והגנים.

“כשאתה משנה את הצורה שבה אתה מסתכל על דברים, הדברים שאתה מסתכל עליהם משתנים”

(Wayne Walter Dyer)

צילום: אדר סטולרו מליחי

ילדים מתבוננים בתופעה דרך ממקד ראייה על גדות הירקון.

מבקרים בשמורות טבע ובגנים לאומיים פוגשים לאורך ביקורם באתר, הכוונה ומידע המתבטאים באופנים שונים כגון שביל, שלט, מיצג או סרט. אמצעים אלו מגוונים ומשתנים מאתר לאתר, בעיקר כאשר מדובר בהמחשת תוכן במגוון נושאים, סיפורים ונרטיבים והתיווך שלהם לקהלי יעד שונים. אמצעי הכוונה, ההמחשה והחווייה הם תוצר של תהליך תכנוני שראשיתו באפיון מעמיק של האתר וסביבתו על כל מאפייניהם: קהל המבקרים, השימושים השונים, בעלי העניין, מוקדי התוכן שבתוכו ובאתרים הסמוכים לו ועוד. כדי לייצר התנסות וחוויית ביקור טובה יותר ומשמעותית למבקר, העומדת בקנה אחד עם ערכי רשות הטבע והגנים, יש לראות בשלב האפיון שלב בעל ערך המהווה מצפן לכל פעולת התכנון בהמשך. במילים אחרות: **האפיון קובע את המשמעות "המה?" והתכנון מוציא את המשמעות אל הפועל "האיך?"** - באיזו דרך ובאלו אמצעי המסרה המשמעות תיגע במבקר.

מתוך הלמידה המעמיקה, ניתן לזקק את הראייה הכוללת וארוכת הטווח המתגבשת לחזון האתר (או רק לתוכנית המסרה), ממנו נגזרות מטרות אופרטיביות שמתבטאות בסופו של דבר ליעדים בתוכנית ההמסרה ולתכנון הפיתוח הייחודי והמותאם ביותר לאתר. לדוגמה, בגן לאומי מגדל צדק גובשה התמה (רעיון מרכזי) "אבן דרך" - היא מתמצתת את המשמעות של האתר כפי שזוהתה מתהליך המחקר והאפיון על ידי צוות ההיגוי - מה נרצה לספר למבקרים? עם איזה מסר ואיזו חוויה נרצה שיצאו מהביקור במקום?

צמד המילים "אבן דרך" מבטא את החיבור בין שלושה סיפורים: חשיבות המיקום על הדרך הבינלאומית, מורשת החציבה העברית ותעשיית האבן ושימור המצודה וסביבתה הטבעית. חיבור שלושת הסיפורים הללו מציג סיפור ייחודי ושונה שלא יסופר באף אתר סמוך, או בעל מוקדי עניין דומים. מתוך התמה **אבן דרך**, יכולנו לגזור את התכנים לכל שבילי הגן ולחבר אותם אל הסיפורים המרכזיים שבחרנו להדגיש. למשל, שביל בריכות החורף לא מספר על בריכת החורף בלבד, הוא מספר את סיפור **שיקום** המחצבה ו**שימור** בית גידול בסכנת הכחדה. שביל "דרך האבן" מספר את סיפור **מורשת החציבה** העברית וכפר חוצבים ואת סיפור **שיקום המחצבות והשיקום הנופי והאקולוגי**. בנוסף, ההשראה לעיצוב השילוט בגן, עלתה מתוך התמה "אבן דרך" והיא הביאה לעיצוב שילוט שבסיסו "נטוע" באבן מקומית ולוחות התוכן הוצמדו אליה בברגים וכבלי מתיחה המאפיינים בנייה קדומה ואלמנט שימורי הבולט בקירות המצודה שבמרכז האתר.

המחשת מורשת החציבה בכפר החוצבים צילום: אורי קייזר

צילום: אדר סטורו מליחי

שילוט בשביל גבעת הקברים

למה חשוב לעסוק בנושא?

סיפור ייחודי לאתר המבוסס על הכרות עם צרכי המשתמשים, חשוב גם לניהול האתר וגם למבקרים בו, כדי לתת את המענה המיטבי. איכות התוכן מקבלת חשיבות רבה נוכח המגמה הגוברת של תיירות בודדים עצמאית (תיירות פנים ותיירות חוץ) הצורכת את התכנים שלנו ללא תיווך של מדריך. חשיבות רבה עולה גם לאור גידול האוכלוסין בישראל, לעומת גודל השטח שאינו משתנה. כבר בשנים האחרונות הכרזת שטח כשטח שמור – גן לאומי או שמורת טבע, נחשבת הישג גדול. הציבור שירצה לבלות בחיק הטבע ימצא את עצמו מבקר באתרים שכבר ביקר בהם בעבר. כדי להיות רלוונטית, רשות הטבע והגנים תידרש להתמקד בחידוש ובפיתוח המסרה באתרים קיימים. לצורך כך, נדרש תכנון - חידוש הקיים ותיאום תוך אירגוני, בראייה ארצית כוללת לטווח ארוך, שיזמן עניין לביקורים חוזרים. בנוסף, התכנון ידרוש דיוק כדי לייצר תוכן טוב יותר, ייחודיות לאתר וחווית ביקור התואמת את צרכי המבקרים מבלי שיחשוש שחוו חוויה מיושנת ולא עדכנית או שכבר התנסו בה בעבר במקום אחר. סיבה נוספת שהופכת את העיסוק בתכנון המסרה רלוונטי וחשוב היא עליה במודעות לתחום ההמסרה בישראל, זוהי הזדמנות עבור רשות הטבע והגנים ועובדיה להתמקצע בתחום, להוביל ולשתף ארגונים נוספים.

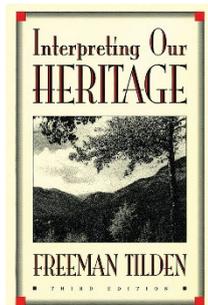
אתנחתא להמסרה - או מה זו בכלל המילה הזו המסרה?

מכלול החוויות, אמצעי התוכן וההמחשה המתקשרים רעיונות, מושכים את תשומת לב המבקר ומסעירים את תודעתו - מכונה "המסרה" (Interpretation). המונח "המסרה" מתייחס לאוסף הפעולות הקשורות ביצירת **משמעות ובהעברת מסרים** באתרי מורשת, טבע ותרבות. המונח התקבע בקרב אנשי המקצוע בעולם והוא מאגד תחתיו מושגים שונים כמו: **חינוך (Education)**, **מידע (Information)**, **הצגה (Presentation)**, **פרשנות והמחשה (Interpretation)** ועוד.

ההמסרה היא למעשה הכלי המתווך בין קהל המבקרים למסרים ולתופעות שבאתר. היא כוללת מגוון של צורות תקשורת ויכולה להתבסס על בני אדם (מדריכים, שחקנים, אמנים, מספרי סיפורים וכדומה) על טקסטים (שלטי הכוונה ומידע) או על טכנולוגיה. "קהילות Interpretation" פועלות מזה מספר עשורים במקומות רבים בעולם כדי לקדם את התחום ולהתמקצע בו. בישראל המודעות לנושא כמקצוע החלה לפני מספר שנים וכמו במדינות אחרות בעולם, הדבר נבע מצורך שצמח מהשטח: להפוך את תהליך העברת התכנים וערכי המורשת והתרבות לסדור ושיטתי, תוך שיתוף של כל העוסקים בתחום – בתוך הארגונים ומחוצה להם. המונח העברי "המסרה" גובש על ידי נציגי הארגונים השותפים לארגון ההמסרה הישראלי - Interpret IL שהוקם בשנת 2016 בהשראת ארגונים עמיתים בעולם. בארגון הישראלי שותפים מלבד רשות הטבע והגנים, משרד ירושלים ומורשת, המועצה לשימור אתרים, קרן קיימת לישראל, רשות העתיקות, יחידת המוזיאונים במשרד הביטחון, איגוד המוזיאונים, איקומוס ישראל כמו גם אנשי מוזיאונים נוספים (המסרה Interpret IL, 2021).

הראשון להעלות את הצורך בשיטתיות ההמסרה היה העיתונאי האמריקאי פרימן טילדן (Freeman Tilden). בשנות ה-50 של המאה ה-20, כתב את הספר *Interpreting Our Heritage*, (הספר תורגם לעברית ונקרא *המסרת המורשת שלנו*) שמהווה עד היום בסיס לדיונים העוסקים בתחום. בספרו, ניסח טילדן 6 עקרונות להמסרה טובה:

1. כל המסרה שאינה מקשרת באופן כלשהו בין מה שמוצג או מתואר למשהו באישיות או בחוויה של המבקר תהיה עקרה מיסודה.
 2. מידע, כשלעצמו, אינו המסרה. אומנם המסרה היא חשיפה המבוססת על מידע, אולם אלה הם דברים שונים לחלוטין.
 3. המסרה היא אומנות המשלבת אומנויות רבות גם שהחומרים המוצגים הם מדעיים, היסטוריים או ארכיטקטוניים. במידה מסוימת, ניתן ללמד גם את אומנות ההמסרה.
 4. המטרה הראשית של המסרה אינה ללמד, אלא לעורר את המשתתפים למחשבה ואף לפעולה.
 5. הצגת התמונה השלמה ולא רק את חלקיה, לכן הכרחי שהיא תתייחס גם לאדם כחלק מתוך המכלול.
 6. המסרה המיועדת לילדים, אינה אמורה להתבסס על ההמסרות המיועדות למבוגרים, אלא צריכה לנקוט גישה שונה לחלוטין. הטוב ביותר הוא לבנות עבורה תכנית המסרה נפרדת.
- (טילדן, 2021)

** פירוט ודוגמאות לששת עקרונות אלה, ניתן לקרוא בספר שתורגם לעברית "המסרת המורשת שלנו" אשר נערך במיוחד וכלל תוספת מנקודת מבט מקומית, ישראלית, עם דוגמאות שנכתבו על ידי אנשי פורום ההמסרה הישראלי.

איך עושים המסרה טובה? מתכננים נכון!

תכנית המסרה היא מסמך ניהולי המתווה פיתוח תוכן, המחשה וחוויה באתר. התכנית נבנית על ידי מומחים ובעלי עניין והיא **מתעדכנת אחת לכמה שנים**. תהליך ההמסרה משלב היבטים עיצוביים, פסיים, רגשיים ואינטלקטואליים, המגשרים בין צרכי המבקרים או המשתמשים למטרות הארגון. תכנית ההמסרה כוללת מגוון גורמים המשתנים מאתר לאתר כמו תוכן, מקום, מרחב, היקף התקציב, ערכי הארגון היוזם או המבצע ועוד. לאור האמור, מציינים העוסקים בתחום כי נדרשת גמישות בתוכניות ההמסרה והיא צריכה להיות מונעת מטרה, תוך שמירה על גמישות והתייעצות עם גורמי ידע רבים ושונים (לרבות משתמשים ובעלי עניין), כדי לזהות נקודות מבט מרובות וסוגיות שעלולות להיות רגישות. לרוב תכנית המסרה בנויה משני חלקים, החלק הראשון הוא **מסמך עקרונות** כולל הצהרת משמעות כמו חזון ומטרות, תמות מרכזיות ונרטיב של אתר, מוקדי עניין וניתוח קהלי יעד – מסמך זה מתבסס על שלב האפיון.

החלק השני עוסק **בתכנית פעולה** המתארת כיצד יישמו העקרונות שהוגדרו במסמך הראשון; פעולות הכרחיות כדי להוציא לפועל את החזון והמטרות, תיעודן, בחירת שיטות המסרה והערכה. למרות שכתובתה של תכנית המסרה לוקחת זמן, היא משתלמת להמשך התכנון, משום שככל שמסמך העקרונות יהיה מדויק יותר – כך תתאים יותר תכנית המסרה לאתר ותחזק את ייחודיותו ותהליך התכנון שלה יהיה יותר יעיל.

ג'ון וורקה (Veverka, 2011), המתמחה בתכנון המסרה, הצביע על 6 שאלות עקרוניות שמתוות את תהליכי התכנון על אף השוני בין האתרים השונים. השאלות שעלינו לשאול את עצמינו לפני היציאה לדרך הן: מהו המשאב להמסרה (מה נרצה להמסיר)?, מהם היעדים אליהם שואפים?, מיהו קהל היעד ומה מאפיין אותו?, איך, מתי והיכן? מהם המשאבים העומדים לרשות התכנון? (זמן, תקציב כ"א) וכיצד תתבצע הערכה?

מהתאוריה למעשה....

מתוך ניסיוני בהובלת פרוגרמת רעיונות באתרי מחוז מרכז ברשות הטבע והגנים, מעורבותי בצוות ההיגוי של ארגון ההמסרה הישראלי ובעקבות המחקר שערכתי במסגרת לימודי, מציגה כאן חמש תובנות עיקריות וחשובות לטיוב תהליך תכנון ההמסרה בכלל וברשות הטבע והגנים בפרט:

1. שפה אחידה ומשותפת

ראשית יש לצור שיטת עבודה סדורה – לייצר **שפה משותפת** לכל העוסקים במלאכת תכנון וביצוע ההמסרה באתרים. כאשר התהליך סדור והמטרות ברורות, כל המעורבים מתכנסים לאותה הדרך ומשרתים את אותן המטרות. כך גם קל יותר להעריך את תהליך העבודה ותוצריה.

2. מיקוד באפיון ובמסמך עקרונות

יש חשיבות רבה לתהליך המחקר והלמידה לטובת האפיון ומסמך העקרונות המראים את הדרך וקובעים את "המה" כדי שהדרך והפיתוח של המשמעות תהייה נכונה, מותאמת, ייחודית ככל הניתן ויעילה. כך לדוגמה, מבקר או מבקרת במבצר צלבני, עלולים לפגוש את אותם ההסברים ואף אותן ההמחשות כשיבקרו במבצר צלבני אחר באתר אחר. על מנת להרחיב אופקים ולגוון את חווית הביקור, נרצה לספר סיפור חדש, מעניין ומסקרן רלוונטי למקום ולמבקר כאחד, כזה שיצור משמעות וביטוי לערכים הייחודיים של כל אתר.

למשל, בגן הלאומי אפולוניה שהוגדר כגן קטן "בוטיקי" זוקקה התמה: **ימים של מאבק וימים של שלום** ודרך הפריזמה הזו נכתבה תכנית ההמסרה. כאשר מסתכלים דרך רעיון מסוים, עולים רעיונות יצירתיים המבדילים את הסיפור מבין האתרים השונים המציגים מבצרים צלבניים. בעקבות חידוד הרעיון ימי מאבק ושלום ואופי הבוטיקי של האתר, פנינו לצירוי של האמן גוסטב דורה, שצייר בסוף המאה ה-19 את סיפורי התנ"ך ואת מלחמות הצלבנים במוסלמים בארץ ישראל ובהם גם את הקרב בארסוף (אפולוניה הצלבנית) וקיבלנו אמצעי המחשה מעולמות תוכן שונים ושייצרו ייחודיות לאתר ולסיפור וגם הוסיפו מימד אומנותי התואם את האופי שרצינו להעניק למקום.

3. מעורבות מנהל או מנהלת האתר

למהלך הלמידה שותפים רבים בהם אנשי תוכן, אנשי ניהול ביקור וחוויה, אנשי קהילה וכמובן מנהלת אתר. תובנה זו שמה זרקור על חשיבות מעורבות מנהלת אתר בתהליך התכנון – למעורבות זו יש ערך משמעותי ולעיתים אף קריטי; הכרות עם תשתיות האתר, המשתמשים וצרכיהם היא מפתח חשוב לתכנון שלא ידרוש תיקונים בהמשך.

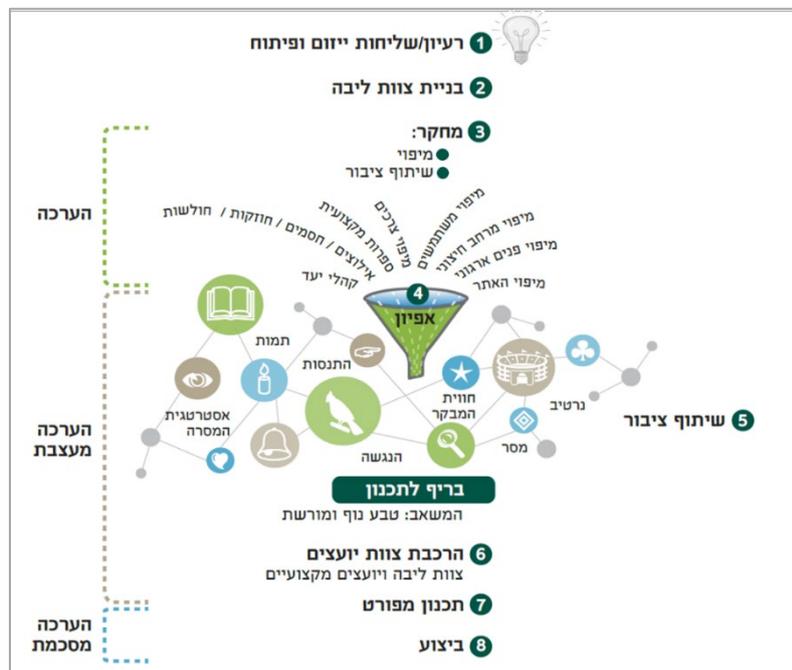
4. שותפים לדרך

בכל שלב בתכנון ההמסרה נדרשים **בעלי מקצוע רלוונטיים** וחשוב שייעצו ואף יובילו וינחו במידת הצורך; המשתמע מתובנה זו הוא שתחום העיצוב אינו מחליף אוצרות, ניהול הפרויקט אינו מחליף את תחום ניהול הביקור וכדומה. למרות נוכחות בעלי המקצוע ואנשי הרשות המכירים היטב את האתר והתנהלותו, יש משמעות רבה **לשיתוף ציבור** ולהקשבה לצרכים השונים של משתמשים ובעלי עניין כמו: מתנדבים, מדריכים, רשות מקומית, קהילה שכנה, קהילת נושא (למשל רוכבי אופניים או חובבי פרפרים), הם עשויים להפיתע בתובנות חדשות ובחידוד הצרכים שאיתרנו. שיתוף הציבור יכול להתקיים בתהליך האפיון ובתהליך התכנון בצמתי דרכים מרכזיים לפי שיקול דעתה של ועדת ההיגוי בפרויקט ובעצימות משתנה (יידוע, קבלת מידע או מעורבות ממשית בתהליך).

5. מעריכים את הדרך כדי לא להאריך את הדרך

תובנה נוספת קשורה בהערכת תהליך העבודה ולא רק את תוצאותיו. אנו נוטים להעריך את הפרויקט על פי תוצריו, לפעמים, למרות תוצאה טובה, התהליך יכול להיות ארוך ובזבזני וחשוב ללמוד מטעויות ולהשתפר. אחת מחוזקותיה של רשות הטבע והגנים, כארגון גדול המנהל מספר רב של אתרים היא ביכולת לשתף וללמוד מתהליכים אחרים שהתקיימו ומכאן גם חשיבותה של יצירת שפה משותפת ותהליכי בקרה. לבסוף, התמקצעותה של רשות הטבע והגנים בתחום תכנון ההמסרה יכולה ואף ראוייה להוביל תחום זה בישראל ולשמש כגורם וסמכות מקצועית לארגונים נוספים.

להלן מודל לתהליך תכנון המסרה מיטבי - פיתוח תוכן, התנסות וחוויה באתרים:

מודל פיתוח תוכן וחוויה לתכנון המסרה - מתוך עבודת המחקר, אדר סטולרו מליחי, בצלאל, 2021

מקורות עליהם נסמך המאמר:

- Baker, A. (2011). 'Interpretation of Mission 66 resources in the National Park Service'. The University of Georgia.
- Brochu, L' M. (2003). 'Interpretive planning: The 5-M model for successful planning projects'. Fort Collins.
- California State Parks. (2013). Interpretation Planning Workbook. Sacramento, California: Interpretation and Education Division.
- Colbert, L' A. (2017). 'Practice-based Perspectives on the Interpretive Planning Process'. University of Washington.
- ICOMOS. (2008). The ICOMOS Charter for the Interpretation and Presentation of architectural heritage. Québec, Canada.
- Tilden, F. (1977). 'Interpreting our heritage'. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Veverka, J. (2011). 'Interpretive master planning'. Edinburgh: MuseumsEtc.

במברגר י, ב' א'. (2021). לובש צורה: המדריך לאפיון מרחבים מוזיאליים. בשלבי הוצאה לאור.

המסרה IL Interpret. (2021). מתוך <https://interpretation.co.il>.

טילדן, פ'. (2021). המסרת המורשת שלנו. המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל.

לשאלת זיהויו של מבצר סלוקיה בגולן¹

ד"ר דרור בן יוסף, ממונה מורשת מחוז צפון

מזה חמישים שנה מחפשים החוקרים את מקומו של מבצר סלוקיה, שנודע כאחד מבין 18 האתרים אותם ביצר יוסף בן מתתיהו בגליל ובגולן בשנת 66 לספירה, כהכנה לעימות עם הצבא הרומאי.

יוסף בן מתתיהו הזכיר את סלוקיה בשלושה הקשרים:

א. כעיר בגולן: "...הערים סוגני וסלוקיה, וכלן הן ערי הגולן, וסוגני היא בארץ הנקראה הגולן העליון וגמלא-בגולן התחתון; וסלוקיה בקרבת ים סמכוניטיס" (=ימת החולה). ועם יושבי סוגני וסלוקיה כרת אגריפס ברית-שלום בראשית המרד" (מלחמת היהודים, ד, א, א)

ב. ככפר מבוצר באופן טבעי, שבו נבנו חומות על ידי יוספוס לקראת 'מרד החורבן': "גם ארץ הגולן עד לכפר סולומה מרדה במלך. לסלוקיה ולסוגני שהיו מטבען כפרים מבוצרים, בניתי חומות, ובדומה להן ביצרתי בחומות גם את כפרי הגליל העליון, הגם שהם סלעיים מאד" (חיי יוסף לו, 187)

ג. בזיקה לדרך: "בעת ההיא הגיע כוח המלך - פרשים ורגליים ומפקדו סולא ראש שומרי הראש. ובכן, הלה הקים מחנה במרחק חמש סטדיות מיוליאס והציב משמר על הדרכים - זאת המובילה לסלוקיה וזאת [המובילה] אל מבצר גמלא - כדי לנתק את סיוע הגליליים לתושבים" (חיי יוסף עא, 398).

מקורותיו של יוסף בן מתתיהו מצביעים על שני יישובים שנשאו את השם סלוקיה:

1. עיר בגולן היושבת קרוב לאגם החולה.
2. "כפר מבוצר" בגולן התחתון הסמוך ליוליאס (את יוליאס יש לזהות ככל הנראה בחורבת בית הבק שבצפון הכינרת). בגניזה הקהירית (מדרש תנחומא) נאמר "גולן בבשן זו סלוקיא."

מקור השם סלוקיה, ככל הנראה, בממלכה הסלווקית (ששלטה בארץ בראשית המאה השנייה לפסה"נ), אולי בימיו של המלך סלווקוס הרביעי פילופטר. מיכאל אבי-יונה הציע לזהות את סוגני בחורבת יהודייה, אך הצעתו לא נתקבלה במחקר בשל העדר ביצור מאסיבי באתר, בהתאמה לתיאורו של יוסף בן מתתיהו. במספר סיורים שערכתי בחורבת יהודייה ניכר שהמקום בוצר היטב בחומת אבן מאסיבית שזמנה, ככל הנראה, התקופה הרומית.

בעבר הציע גוטליב שומכר לזהות את העיר סלוקיה הנזכרת אצל בן-מתתיהו בתל סלוקיה (היום ליד עין סלוקיה), אך תל שטוח זה הניצב על-גבי מישור, אין בו כל "ביצור מן הטבע". ייתכן ובתל סלוקיה אכן התקיים יישוב בשם זה (שלפי יוסף בן מתתיהו נחרב בידי אלכסנדר ינאי ובתקופת המקרא יש לזהותו עם העיר גולן), אך בוודאי שאין הוא מתאים להגדרה "מבצר" מן התקופה הרומית. לדעתי, בחר יוסף בן מתתיהו אתר אחר, סמוך לתל סלוקיה, בו מצא ביצור טבעי. בשל סמיכות המבצר לעיר סלוקיה, כונה גם המבצר בשם זה.

¹ מאמר זה פורסם ב"ארץ הכינרת" גיליון מס' 25, יולי 2019.

זיהוי מבצר סלוקיה של יוסף בן מתתיהו

כקילומטר מזרחית לעין סלוקיה ותל סלוקיה, מעל ערוץ נחל יהודיה יש אתר ארכיאולוגי יוצא דופן המכונה בשם 'מתחם יצחקי' (על שם יצחקי גל, ממגלי האתר). אתר זה, שנתגלה במסגרת סקר החירום בגולן בשנת 1968 אופיין במחקר כאתר "רפאים" שזמנו תקופת הברונזה הקדומה, אך לדעתי ניתן לזהותו עם סלוקיה ה"כפר המבוצר הטבעי" הנזכר על ידי בן מתתיהו. שטח המתחם כ-6 דונמים וביצורו התמקד בצפון ובמערב האתר בלבד. הביצור כולל חומה בצורת האות L באורך של כ-150 מ' (ביצור מזרח-מערב וביצור צפון-דרום) בנויה מאבני גוויל גדולות. רוחב חומת האבן כיום נע בין 4 ל-8 מ' וגובהה כ-5 מ'. בחומה משולבים מספר מגדלים רבועים ובפינה הצפון-מזרחית של המתחם יש פשפש ששימש כשער צר למתחם. חלקה המערבי של החומה (כ-50 מ', לא הושלם ובמקום הונחו רק נדבכי יסוד ללא הגבהה. ביתר חלקי המתחם אין ביצור כלל והגנתו התבססה על נתוני הטבעיים במצוקי נחל יהודיה ויובליו, שעומקם מגיע לכ-20-30 מ', בתוך המתחם ניכרים שרידי בניית אבן של חדרים רבועים.

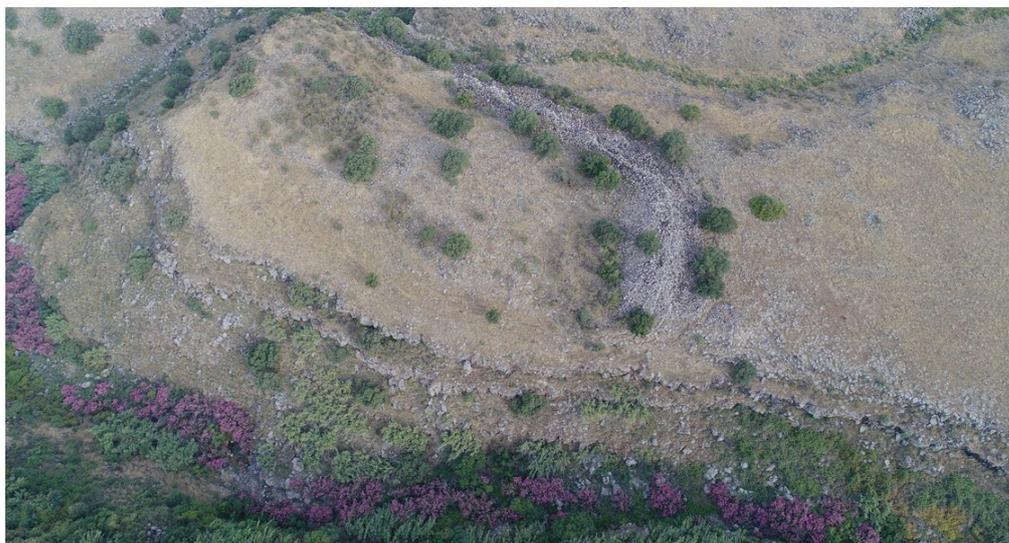
מפת מתחם יצחקי, נערכה על ידי יהונתן בן-צבי

בשישה ביקורים שערכתי במתחם יצחקי בשנים 2018-2019 מצאתי על פני השטח וסביבתו חרסים בודדים מהתקופה הרומית (שברי גוף) לצד חרסים קדומים יותר מתקופת הברונזה הקדומה. מיעוט הממצא מהתקופה הרומית הולם את סיפורו של המקום שבוצר בחופזה במשך מספר חודשים על גבי שרידי אתר קדום מתקופת הברונזה הקדומה. כניעת סוגני וסלוקיה בפני הרומאים בסיועו של אגריפס השני (מלח, ד', 8-1) עשויה להצביע על מיעוט החרסים הרומיים במתחם יצחקי. יש לשער שהמקום בוצר בחופזה כהכנה למלחמה ברומאים אך נעזב על ידי הצבא היהודי, והמורדים נטשוהו ללא קרב.

מעניינת העובדה שלאורך החומה הרחבה שבמתחם יצחקי, אין כלל חרסים מתקופת הברונזה הקדומה. עובדה זו, כמו גם העדר בנייה מרשימה בתוך המתחם, מחזקת את הסברה שהחומה נבנתה בתקופה מאוחרת יותר.

ביצור דומה לזה של מתחם יצחקי, הכולל קיר חומה ארוך ורחב המשולב במגדלים, התגלה בהר ניתאי מול הארבל. הביצור נחקר על ידי עוזי ליבנר ותוארך למאות א'-ב' לסה"נ. ביצורי הר ניתאי ומתחם יצחקי דומים מבחינה רעיונית (הגנה על שטח מישורי המבוצר באופן טבעי), מבחינה טכנולוגית (בניית חומה מאסיבית, מגדלים ופתיח כניסה צר) וככל הנראה גם מבחינה כרונולוגית.

זיהויים של היישובים יוליאס בחורבת בית הבק, כפי שהציע לאחרונה מוטי אביעם, ואפשרות זיהוי חורבת יהודיה עם סוגני, עשויים להתיישב עם הצעת הזיהוי למבצר סלוקיה במתחם יצחקי ועם זירת הקרב שניהל סולא הרומי באזור סלוקיה וגמלא בעת מרד החורבן. לאישוש הצעת הזיהוי של מבצר סלוקיה, נדרשת חפירה ארכיאולוגית בחומת מתחם יצחקי, שתוכל לשפוך אור על תולדות המקום בתקופה הרומית.

מתחם יצחקי. צילומי רחפן: חנוך טל

"לגעת בעבר": על מפגש בין מורשת לחוויה ד"ר חגי דביר - מנהל תחום המוצר התיירותי – רט"ג

בכולנו יש "אינדיאנה ג'ונס" קטן המבקש להתחקות אחרי אוצרות וגילויים, לחשוף את סודות העבר ולגעת באבן ובממצא העתיק. בנוסף, לחלק מהמבקרים באתרי המורשת ישנה גם מוטיבציה דתית-רוחנית להתחבר לעבר ולעסוק בחשיפתו, תוך מגע בלתי-אמצעי עם העתיקות. כיצד ניתן לפתח ולהעניק למבקרים פעילות אותנטית, משפחתית ומהנה, המחברת בין עולמות התוכן לבין הצורך האמיתי בחוויה?

הרקע התיאורטי: "כלכלת חוויות"

בעשורים האחרונים מודגשת בספרות המחקר המגמה של מעבר ל"כלכלת החוויות". זהו שלב נוסף בהתפתחות המגמות בכלכלה הגלובלית בעת המודרנית, החל מהמהפכה החקלאית, עבור דרך המהפכה התעשייתית, ואחריה – "כלכלת השירות" אשר מוחלפת יותר ויותר ב"כלכלת החוויות". בסוף שנות ה-90 של המאה הקודמת פורסם מאמרם פורץ הדרך של פיין וגילמור על "כלכלת החוויות" (Exponomy), ובו הם מתארים את הגידול בערך הכלכלי (Progression of Economic Value) של המוצר, כאשר השלב הנוכחי מדבר על בידול דרך חוויה, אשר מחליף את הבידול דרך שירות.¹ התובנה על חשיבות החוויה עולה גם מהשטח. השיח הרציף שאנו מקיימים עם כלל סוכני הנסיעות בישראל, כמו גם החשיפה למגמות העולמיות דרך כנסים ותערוכות מקצועיות בעולם, מראים שציבור המבקרים באתרי טבע ומורשת מעוניין בחוויית ביקור אשר מדגישה את הפן החווייתי בנוסף לממד הקוגניטיבי.

התאמת המוצר התיירותי למגוון קהלי המבקרים

כדי לפתח מוצר תיירותי חווייתי, אנו נדרשים לשלב בין שלוש אסטרטגיות: (1) פילוח קהל המבקרים והבנת צרכיו של כל פלח; (2) חדשנות וחשיבה "מחוץ לקופסא"; (3) שיתופי פעולה עם גופים נוספים, ציבוריים ופרטיים. בדברים הבאים נדגים אסטרטגיות אלו דרך הצגתם של כמה מוצרים תיירותיים.

"טקסי פסיפס"

משפחות יהודיות רבות מחפשות מקום ייחודי וערכי, עם נוף וחיבור לטבע, ועם משמעות למורשת, לחגוג בו את הטקס המשפחתי שלהם (בר/בת מצווה, חופה וכדו'). המוצר המוצע משלב בין חוויית הטקס עצמו, בנק' ערך משמעותית באתר, למתן האפשרות לכיבוד קל לאורחים, להדרכה באתר ולפעילויות נוספות. כל זה תוך שילוב מיטבי בין צרכי המשפחה לצרכים של כלל המבקרים באתר. בתוכנית "פסיפס" כלולים כיום למעלה מ-20 אתרי מורשת וטבע ברחבי הארץ. כ-600 משפחות בשנה בוחרות לחגוג את הטקסים שלהם באתרי הטבע והמורשת.

טקסי מיסה ותפילה בטבע

לקבוצות צלייניות נוצריות רבות יש צורך לקיים טקסי תפילה ומיסה בכל יום מימי הסיור שלהם בישראל. כמות הקבוצות הרבה מעמיסה מאוד על מערך הכנסיות הקיים בארץ. בשיתוף פעולה עם מרכז הצליינות הפרנציסקני בארץ הקודש הכשרנו מרחבי תפילה והתכנסות היכולים לשמש את הקבוצות הנוצריות. מארגני הקבוצה נכנסים למערכת אינטרנטית ולבצע הזמנה מראש של יום, שעה ואתר לתפילה. חוויית התפילה באתרי טבע ומורשת הקשורים לסיפור הנוצרי היא מאוד משמעותית לצליינים.

¹ Pine, B. Joseph, and James H. Gilmore. *Welcome to the experience economy*. Vol. 76. No. 4. Cambridge, MA, USA: Harvard Business Review Press, 1998.

קוד העתיקות

"קוד העתיקות"
משחק בריחה למשפחות באתרי תנ"ך (כיום נמצא בגנים הלאומיים תל מגידו, תל חצור, תל באר שבע, תל דור, תל ערד), פותח בשיתוף פעולה עם מיזם התנ"ך 929. המשפחה מקבלת ערכה עצמאית המכילה מפה וכתבי חידה מאתגרים, שתוכנם מחובר לערכי המורשת באתר, ויוצאת למסע מרתק ברחבי האתר, שבסיומו היא נדרשת לפצח את הקוד של תיבת האוצר ולזכות בפרס.

"טריפ טוק" – מדריך קולי חווייתי

המדריך נותן מענה לצורך של קהלים המטיילים עצמאית (זוגות ומשפחות, תיירים עצמאים מחו"ל) באמצעי המתווך להם בצורה חווייתית את הסיפור של אתר המורשת, דרך מעבר בתחנות החשובות באתר, ותוך שילוב סיפור מסגרת, דמויות, שחקנים, צלילים ועוד. המוצר נגיש דרך סריקה פשוטה של ברקוד, ומאפשר פתרון רב-שפתי, והוא מותקן כיום בכ-10 אתרים ברחבי הארץ.

"חופרים בזמן" – חפירה ארכיאולוגית

המוצר מאפשר לכל קבוצה ומשפחה את החוויה של חפירה ארכיאולוגית אמיתית, עם כפפות וכלי חפירה ובאתר מוסדר, תוך תיווך הממצאים ע"י ארכיאולוג מומחה. קבוצות מהארץ ומחו"ל מתרגשות לחשוף את סודות העבר ולגלות מטבעות, חרסים וכלים נוספים. בסוף הפעילות מוענקת תעודת הוקרה. המוצר קיים היום בגנים הלאומיים כורזים וכרסי.

"לגעת בזמן" – שימור באתרי מורשת

יש מי שיעדיפו, מפאת גילם או מטעמים אחרים, לעסוק בפעילות עדינה יותר מחפירה, ולכן נבנה המוצר המשלים שמאפשר חוויית שימור ארכיאולוגי לכל דבר. כולל עבודה עם משמר מוסמך, כלי שימור מקצועיים וחומרי מליטה טבעיים, המותאמים לאופי האתר. בסוף הפעילות החווייתית מוענקת תעודת הערכה. המוצר קיים כיום בגנים הלאומיים ציפורי, בית שאן ועבדת.

מאתר ארכיאולוגי לאתר מורשת תיירותי ואתגרי הניהול והשימור ניסים בדוס – מנהל ג"ל בית שאן

"גן עדן אמר ריש לקיש, אם בארץ ישראל הוא, בית שאן פיתחו"

כדי לתאר את המיוחד באתר מורשת בסדר גודל שכזה, הציטוט ממסכת עירובין י"ט עמוד א' מיטיב לעשות זאת, על ידי תיאורו של אמוראי את איכותה של העיר בית שאן הרי היא סקיתופוליס. ובכלל מהמקורות על בית שאן ניתן ללמוד על חשיבותה של העיר במשך 6000 שנים ועל כמה חשקו בה מלכים וקיסרים. חשיבותה של בית שאן הן בגלל מיקומה הגיאוגרפי כעיר פרשת דרכים שחיברה בין הים למזרח, וגם ובעיקר שפע המים שהיו בה בעבר, כמות היבולים האיכותיים שיצאו מאדמתה הפורייה, ובגלל עבר מפואר ועצום ברוב תקופות קיומה, עד שנת 749 לספירה, עת חרבה כליל מרעידת אדמה חזקה, והפכה ליישוב ספר מוזנח יחסית לתקופות הזוהר שלה בעבר.

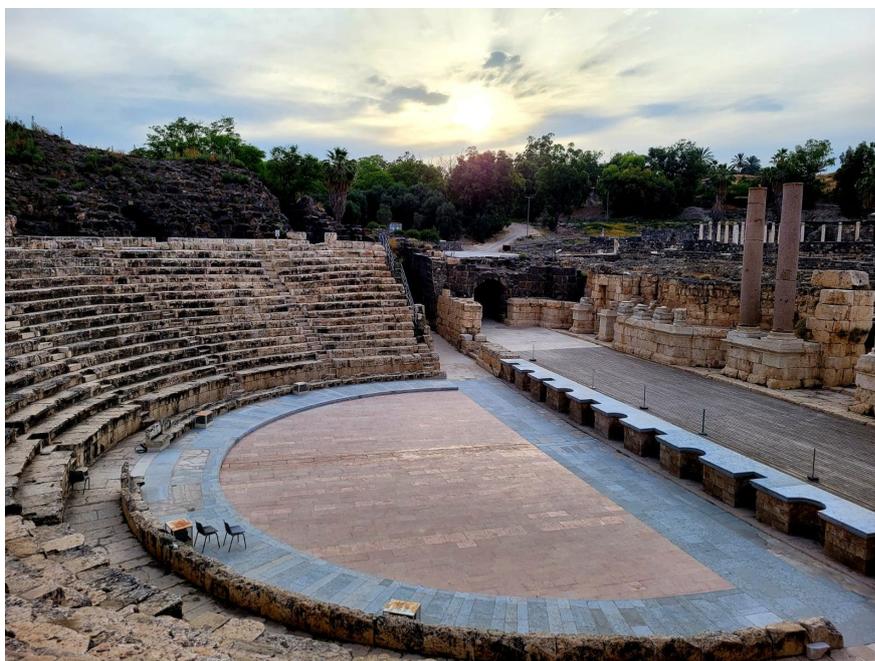
עד לכתיבת שורות אלו נשאלת השאלה מה זה גן לאומי בית שאן? מה הם התכנים האצורים שיש בגן הלאומי? ומה יצא וניגלה לעינינו במהלך 15 שנים של חפירות ארכיאולוגיות? כיצד מנהלים אתר עם מורכבות כזו גדולה? כיצד ממחישים למבקרים הרבים הבאים בשעריה של בית שאן העתיקה את האוצרות הללו? ויחד עם זאת כיצד שומרים ומתחזקים את הקיים לדורות הבאים?

לפני שאתייחס לכל השאלות הללו, ראוי שאספר כיצד בעצם התחיל כל סיפור הגן הלאומי והשינוי המרכזי בשנת 1986, עת החל פרויקט החפירות הארכיאולוגיות הגדול שלא היה כדוגמתו בארץ, בעזרת 450 איש ואישה שהגיעו מעין מאהל, מכפר כנא, מנצרת, מעפולה, מטבריה מבית שאן וסביבתה לעסוק במלאכת החפירות. חשוב לציין שפרויקט החפירות הארכיאולוגיות, נולד בעצם כצורך לפתור את בעיית האבטלה הקשה מאוד בשנת 1986, שפקדה את הארץ כולה, ובצפון בפרט. התוצאות המרשימות לא איחרו לבוא, החפירות חשפו מבטן האדמה ממצאים ואוצרות מדהימים ביופיים ובעוצמתם, וברמת שימור מרשימה מאוד. על זה נאמר במשנה: "מתוך שלא לשמה, בא לשמה". במילים אחרות לא התכוונו לחפירות במכוון אלא לפתור את בעיית האבטלה בעבודות יזומות, אבל בסופו של דבר קיבלנו חשיפה מדהימה ו"מוצר תיירותי" איכותי ומרשים מהמעלה הראשונה.

כפי שכבר נכתב, באלפי שנות קיומה של בית שאן, לאורך תקופות רבות ומעניינות החל בכ-20 שכבות יישוב קדומות בתל בית שאן, למן האלף החמישית לפנה"ס – התקופה הכלקוליתית, דרך תקופות עם ממצאים מהחפירות של פרופ' עמי מזר וביניהם: מקדשים כנעניים, בית מושל מצרי, מצודה מתקופתו של שלמה המלך שחפר אותה לא אחר מאשר פרופ' יגאל ידין ז"ל ועד לתקופה ההלניסטית, שבה היה האקרופוליס על התל, ועוד בתקופה הרומית הקדומה שהחלה על במת התל בשנת 63 לפנה"ס והמשיכה בבנייתה של בית שאן המפוארת למרגלות התל. יודגש כי כל החפירות שהיו במשך 15 שנים ברציפות בבית שאן, חשפו רק 7-8 אחוז מגודלה של העיר המשתרעת על כ-1600 דונם, כך שלפי דעת החוקרים יש באתר עתודת חפירה עצומה, עד שתיחשף כל העיר העתיקה.

עד שנת 1986 ביקרו בבית שאן כ-25,000 מבקרים בשנה כשטרם הושלמה חשיפת התאטרון במלואו. מאז תחילת פרויקט החפירות האדיר ועד 1996, במשך עשור אחרי ביקרו באתר קרוב ל-300,000 מבקרים. היה זה שינוי דרמטי. המשך החשיפה באתר כללה את השלמת החפירה בתאטרון על ידי דר' ווליד אטרש מרשות העתיקות, חשיפת בית המרחץ המערבי המשתרע על 7 דונם, ויש שיטענו כי בית המרחץ של בית שאן הוא אחד הגדולים שנחשף במזרח התיכון מהתקופה הביזנטית. חשיפתם של הרחובות המרכזיים, רחוב פלדיוס (הקרדו) והדקומנוס, פתחו לעין המבקר את המרחב של העיר, את גודלו ועוצמתו של מרכז העיר סקיתופוליס, יחד עם רצפות הפסיפס המרהיבות בצבעיהם וצורתם הגאומטרית, לצד מקדשים, נימפאון, מונומנטים מרשימים ואפילו שירותים ציבוריים עתיקים במצב השתמרות מעולה.

התאטרון לאחר עבודות שחזור ושימור, ורחוב פלדיוס – צילום: ניסים בדוס

אחרי שסיפרתי מעט מהשינוי המדהים שחל בגן הלאומי בית שאן, אתייחס לשאלות שנשאלו לעיל, אציג את האתגרים שעומדים בפניי כמנהל האתר במגוון היבטים, המחייבים אותי בתהליך קבלת החלטות וסדרי עדיפויות בהיבטים של שימור, תחזוקה וקליטת מבקרים.

הגן הלאומי בית שאן, הוא אחד האתרים המובילים ברשות ובארץ, וזאת בשל שפע הממצאים שנחשפו במהלך שנות החפירה, כמות אדירה של פריטים ארכיטקטוניים מפוארים שמונחים ברובם כמאגרי פריטים במרחבי האתר, ומהווים אף הם את אחת הדילמות כיצד להציגם, כמה פריטים להציג והיכן. הדבר מחייב כמובן תקציבים לא מבוטלים ולא תמיד ניתן להוציא לפועל את הרצון להציגם לקהל על גבי מתקנים מותאמים.

כמות לא מבוטלת של למעלה ממאה כתובות עתיקות חקוקות באבן, שמספרות אודות עברה של בית שאן, מאוחסנים במרחבי האתר וממתינים לניקוי וטיפול שימורי ואף להצגתם לקהל המבקרים בצורה מכובדת. גם כאן בשל מגבלות תקציביות, תורגמו הכתובות ובתקווה שבשלבם הבאים, חלקם יוצב לתצוגה לקהל.

המחשה והסברה, היא נקודה חשובה ביותר להצגת ההיסטוריה והערכים התרבותיים של האתר ויש בה תרומה מכרעת בחוויית הביקור כולו. יש לקחת בחשבון, שמערכת השילוט וההמחשה הקיימים היום באתר, הם בלי למעלה מ-25 שנים ויש צורך להחליףם או לחדשם. שהרי, אתר כמו בית שאן מחייב להציב בפני המבקרים שלטי הסבר ותוכן במהלך הביקור לאורך המסלולים באתר. הציפייה של המבקר באופן טבעי לאחר ששילם דמי כניסה, הינו לקבל שירות הכולל אמצעי הסבר והמחשה והתמצאות במרחב.

אחד האתגרים הגדולים והמורכבים בניהול אתר כמו בית-שאן, הוא ללא ספק ניהול המבקרים, לצד התפעול והתחזוקה המורכבים. באתר קיימות תשתיות פיתוח בהיקף עצום כגון: שבילים, מעקות, מדרכים ואלמנטי פיתוח רבים נוספים, תחזוקת מבנים מודרניים, מערכת ביוב עם קו סניקה ומשאבות, חשמל, מים ועוד, זאת לצד ניקיון האתר, ריסוס עשביה, גינון גיזום וטיפול נופי במרחבי האתר. ואם לא די בכך, נוסף את ההתמודדות בחודשי יולי-אוגוסט השחונים באזור זה, עם שריפות מתפרצות שמאיימות על האתר כולו.

אל מול כל זה, עומד הנושא החשוב – השימור וההגנה על העתיקות באתר. תחום שלשמחתי מקבל את הכבוד הראוי בשנים האחרונות וטוב שכך. כמנהל האתר, אני רואה בתחום זה של השימור, עבודת קודש של ממש, שבה הצוות המוכשר של רשות העתיקות שמצוי באתר עוד מימי הפרויקט הגדול, עמל על תחזוקת השימור בו, ובכך תורם לחוויית המבקרים בראותם את השרידים העתיקים, במצב ראוי, מטופל ונהיר.

אין ספק שתחזוקת השימור, היא הדאגה והאתגר הגדול ביותר שלי כמנהל האתר, על מנת לוודא כי השימור וההגנה השוטף של העתיקות בו, יבטיח את השתמרותם למבקרים וגם לדורות הבאים. לשם כך, קיים באתר ספר תחזוקה ותפעול עם חלוקת הפעולות הנדרשות לטיפול במהלך כל השנה, במקביל לספר תחזוקת שימור עם מועדי טיפול לכל מתחם באתר, לכל ריצפת פסיפס או מונומנט שאמור לקבל טיפול ותחזוקת שימור.

פרויקט נוסף שקורם עור וגידים באתרי המורשת ברט"ג בהובלת חגי דביר, הוא פרויקט מקסים בשם "לגעת באבן", המבקש להנגיש את פעולות השימור הארכיאולוגי בדרך חווייתית. בשבוע שעבר, הגיעה קבוצה של כ-100 מורי דרך של חברת ישראל לקחת חלק בחוויה בליווי והנחיה של משמר מקצועי וצוות התפעול של האתר, שבה משתתפי הפעילות מקבלים הסבר על תולדות האתר והממצאים העיקריים, וזוכים לבצע עבודת שימור הלכה למעשה, בחומרי מליטה וכלי שימור מיוחדים. כמנהל אתר מורשת תיירותי שנים רבות, ראיתי כיצד זה מרגש את המשתתפים בחוויה ייחודית זו ומה החשיבות של פעילות זו בהעלאת המודעות בקרב המבקרים לשימור העתיקות. בנוסף לקיומם של אירועים מוסדיים באתר, הכוללים בין השאר טקסים של הצבא המקבלים כערך מוסף לאירוע את ההיכרות עם האתר העתיק בית שאן והערכים התרבותיים המרשימים בו.

פעילות "לגעת באבן" שהתקיימה לאחרונה באתר, צילום: חגי דביר.

"לילות בית שאן"

כמענה לקושי הגדול בביקור באתר בחודשי הקיץ, בשל החום הכבד, פותחה חוויה לילית בדמות חיזיון אור-קולי יחיד מסוגו בעולם ובו אמצעים וירטואליים המעניקים למבקרים המגיעים אליה מכל רחבי הארץ, תחושה שהם נמצאים בבית שאן העתיקה. המופע הלילי מתקיים 4 ימים בשבוע לאורך כל השנה. עלות הפרויקט 2 מיליון דולר, בהשקעת המדינה ובשיתוף עיריית בית שאן. תשתיות הפיתוח של המופע האורקולי, מצטרפות אף הן למעגל של תחזוקת כלל התשתיות באתר.

סוף דבר

גן לאומי בית שאן, עבר תהליך מרתק בהפיכתו מאתר ארכיאולוגי לאתר מורשת תיירותי אטרקטיבי במפת התיירות בישראל. כיום האתר מקבל בשעריו כ-260,000 מבקרים בממוצע בכל שנה. שני שלישי מהם תיירות חוץ, והשאר ישראלים. לתפעול האתר, ישנם שלושה צוותים: צוות תפעול ותחזוקה שוטף, צוות "לילות שאן" של המופע האור-קולי, וצוות שימור ושחזור. ניהול של אתר מורשת תיירותי קולט קהל, מעמיד בפני כמנהל האתר, אתגר מהנה ומעניין וכמוהו כשליחות לעבוד עם צוותי העובדים המופלאים, השילוב בין כולם והדאגה לניקיון, לטיפוח, לשימור ולתחזוקה השוטפת, ובמקביל לנהל את קליטת המבקרים ולהבטיח להם חווית ביקור טובה ומהנה.

תמונות מהמופע האור-קולי "לילות בית שאן" צילום: ניסים בדוס.

אתר פרהיסטורי עם הפנים לעתיד תכנון בתחילת הדרך בשמורת נחל מערות רחלי גלבוע, מנהלת שמורת נחל מערות

יש לנו הזכות לגשת לתכנון ופיתוח של חווית ביקור מחודשת באתר- לאחר 35 שנות פעילות. בנקודת זמן כזו של שינוי עולות המחשבות על משמעות האתר והסיפור שלו. בשלב זה, סימני השאלה הם העוגנים לשיתוף, וזו גם הזמנה עבורכם להוסיף את שלכם.

מה מיוחד בנחל מערות?

בשמורת טבע נחל מערות, בשיפוליו המערביים של הר הכרמל, במצוק מרהיב מעל הוואדי, שוכנות זו לצד זו ארבע מערות: **מערת התנור** (הטאבון), **מערת הגמל**, **מערת הנחל** (אל וואדי) ו**מערת הגדי** (אל סחול). קבוצת המערות הטבעיות ועושר הממצאים הפרהיסטוריים שהתגלו בהן, הם המאפיין הייחודי שהעניק לשמורה את שמה. בשטח השמורה, מצוי אתר פרהיסטורי היחיד בישראל שהוכשר לביקורי קהל בתשלום. לאור חשיבות הממצאים הארכיאולוגיים במערות, הוסדר בשנת 1989 אזור המערות והנחל שלמרגלותיהן בשטח של 15 דונם מתוך 3000 דונם של שטח השמורה.

בשנת 2012 הכריז אונסק"ו על המערות כאתר מורשת עולמית - זהו אתר פרהיסטורי ראשון שהוכרז כבעל ערך אוניברסלי יוצא דופן לחקר התפתחות האדם, וערכיו התרבותיים מהווים עדות בעלת משמעות יוצאת דופן עבור כלל האנושות. בעוד ארבע שנים נציין 100 שנות מחקר ארכיאולוגי פעיל באתר, על ידי חוקרים של אוניברסיטת חיפה החופרים בו מידי שנה. בארבע המערות שבאתר נחשף רצף תרבותי נדיר המייצג כחצי מיליון שנות התפתחות אנושית ושינויים באקלים ובסביבה. באתר נתגלו עדויות למהפכות תרבותיות ובכללן השימוש באש, הקבורות הקדומות בעולם והאמנות הפרהיסטורית. כמו כן, נחשפו בכפר הנטופי של מערת הנחל והטראסה שלפניה עדויות לתמורות באורחות חיי האדם, כגון המעבר מאורח חיים של ציידים-לקטים ליישובי קבע וחקלאות (11,500 - 15,000 שנים לפני זמננו). נחל מערות הוא האתר היחיד בעולם שבו נמצאו שרידים הן של ניאנדרטלים והן של ראשוני בני האדם המודרניים מאותה התקופה (כ-200,000 לפני זמננו). כך הוא מעורר את אחת הסוגיות המסעירות ביותר בעולם המחקר הפרהיסטורי העולמי, **חידת האדם הניאנדרטלי**.

נחל מערות - אתר פרהיסטורי ייחודי ואוניברסלי. צילום: רן פרץ

מה המבקר חושב?

מתוך הכרה בגודל החשיבות של האתר עולה השאלה בנוגע לחווייה של המבקר בנחל מערות: האם הוא זוכה בביקור העצמאי ללא תיווך של הדרכה, לחיבור לאתר, לערכים התרבותיים שהוא מייצג? להכרות עם תכניו וייחודו? עם אילו תובנות או חוויות הוא חוזר הביתה? הפער בין חווית המבקר לבין היקף ועומק התכנים באתר הוא אתגר מוכר בתכנון ופיתוח של כל אתר. על אחת כמה באתרים פרהיסטוריים בהם הממצאים בשטח אינם בהכרח בולטים או מובנים. (ראו גם במאמר על האתר הפרהיסטורי עובדיה בגיליון הקודם של ביטאון זה). בנחל מערות, אנו מבינים שיש פער לא קטן בין המצוי לרצוי בחוויית הביקור.

מה האתר היום מציע למבקר?

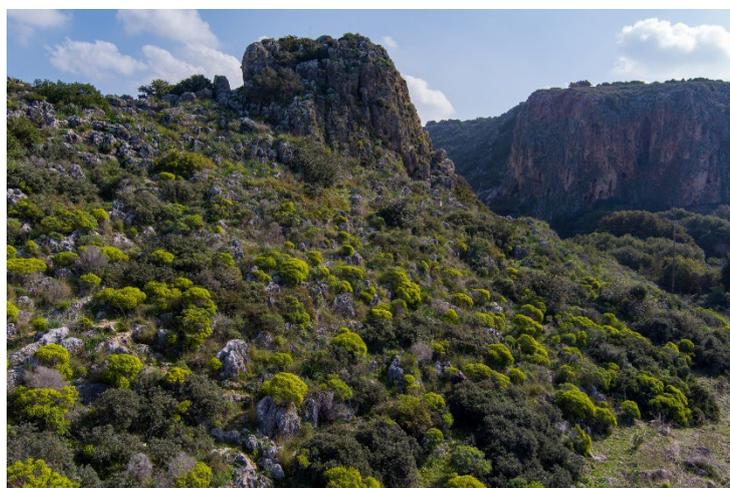
תצפית על מערת הגמל. צילום: איה נתן

באי האתר, עוברים במסלול מעגלי משולט המוביל אותם בין שלוש מהמערות במצוק: תצפית על **מערת התנור** ובה תצוגת חתך ארכיאולוגי פרהיסטורי, תצפית על הסביבה, תצפית על **מערת הגמל** ובה המחשה של חיי ציידים לקטים, תצפית על הטרסה הנטופית ובה ממצאים מתקופה זו. הקהל זוכה להיכנס **למערת הנחל** שבה מופעל חזיון אורקולי, המאיר את עומק המערה ומתאר חיי שבט בעת הפרהיסטורית. אל המערה הרביעית המזרחית ביותר-**מערת הגדי**, מובילה דרך קווית נפרדת (הלוך ושוב). בחניון היום-שולחנות בחיק הטבע, 'שביל גלילים יחפות' ויציאה למסלולי הליכה בשמורה.

היכן מחפשים משמעות?

החידוש הנדרש לאתר, לאחר 35 שנים, מעניק לנו הזדמנות לחפש דרך לצמצם את הפער המדובר בין מה שיש לאתר להציע ובין מה שהמבקר מצליח לקבל בעת ביקורו. אחת הדרכים לצמצם את הפער היא במציאת הסיפור המשמעותי של האתר. הקו שיחבר את התכנים המגוונים, ידגיש את המהותיים שבהם ויאפשר למבקר להרגיש שייך ורלבנטי. איך מחליטים על הסיפור? איך ניגשים לבחור תכנים ומשמעויות בתוך כל העושר הזה וכיצד המבקר הופך להיות חלק מהסיפור וכך גם מחובר לאתר? זהו אתגר שמטרתו לתווך למבקר את האתר כחוויה ערכית וייחודית.

ההתחלה היא בהתבוננות במשאבים שבאתר - מה בעצם יש לנו כאן?

מצוקי הנחל - טבע ונוף כערכי מורשת. צילום: דרור גלבוש

בנחל מערות, כמו ביתר שמורות הטבע והגנים הלאומיים בניהולה של רט"ג, נמצא שחקן ראשי, 'חי ובוט' בשטח, ורק צריך להזמין אותו לסיפור, לתת לו את המקום: **הטבע**. כאן, באתר שהוא גם שמורת טבע וגם אתר מורשת אנושית אוניברסלית, החיבור בין האדם והטבע מתבקש ביותר, כאמרת הרשות 'בן אדם למקום'. למעשה, השריד המוחשי, האותנטי והמרשים שנפגוש מסיפור המורשת באתר הוא בעיקר הסביבה הטבעית שמתאפיינת בשוניות המאובנת שבמצוק והמערות, ערוץ הנחל והחורש, הצומח והחי, מרחבי הנוף מההר לים, הקולות והמראות. בתוך הסביבה הטבעית הזו, היתה גם פעילות אנושית שבאה לידי ביטוי במערות שהתגלו בה. במרחב זה התרחשו שינויים לאורך הזמן, הן במרכיבי הסביבה והן בחיי הקדמונים שחיו בה.

מה בין טבע, נוף ומורשת?

כך למעשה הטבע והנוף הופכים לערך מורשת: ההקשר הפיסי שבתוכו התקיימו והתפתחו החיים על ציר הזמן, וגם ממושאי ההתנהגות האנושית.

שימור מורשת מדבר על תפקידנו להעביר את הנכסים שנמסרו לנו מהדורות הקודמים אל הדורות הבאים, מבלי לשבש את משמעותם התרבותית. כאן חלק מנכסי המורשת הם הטבע והנוף - מה שמחזק ומהדהד את הערך של שמירת הטבע בשמורת טבע, ואת החיבור בין תחומי השימור-מורשת וטבע, שמתקיימים כאן בכפיפה אחת. בנוסף יש לטבע גם ערך מתודי לחיבור: הטבע הוא לא רק תוכן בהווה של שמורת הטבע, ובסיפורי העבר שלנו כציידים לקטים וטרום חקלאים, אלא מהווה גם אמצעי לחיבור חושי ורגשי לאבותינו הקדמונים.

מערת הגמל - חווייה הפוכה, מבפנים החוצה. צילום: רן פרץ

שביל מחבר

אחת הדרכים לתרגם ערכים אלו לחוויית ביקור, היא בתכנון שביל חדש באתר. שביל שמחבר בין ערוץ הנחל ומרחבי הטבע למצוק ולמערות. במקום שהמבקר יגיע היישר מהרכב בחנייה אל מסלול המערות במצוק, השביל מוליך אותו בנחת בתוך ערוץ הוואדי. שם, מתוך עומק השטח נגלה למבקר המצוק במלוא הדרו ומסתוריותו, ומתוך סבך הצמחייה נגלית מערת הגדי. משם השביל יוליך לשאר המערות שבמצוק. יש זמן לשהייה בטבע, לציפייה למערה, להפעלת חושים ולהתמצאות, ליצירת תקשורת עם חבר ב'שבט' או פשוט חיבור אישי לסביבה. שביל שמחבר אותנו להיות מטייל-להיות קדמון. עכשיו ואז.

משאב טבע נוסף שנרצה להשתמש בו לשם העמקת הסיפור והחווייה הוא המערה. על ידי הורדת המחסום הקיים כיום במערת הגמל אנו משנים את המסר למבקר: במקום להיות צופה פאסיבי בתצוגה סטאטית במערה, המבקר נכנס לתוך התמונה הקדמונית, נכנס לנעליו של איש המערות וצופה החוצה אל הסביבה, בתוך מסגרת קו הדבשת היפהפה של המערה. מתוך חווייה פיסית, חושית ורגשית, טבעי יותר יהיה לחבר את המבקר גם לתכנים הנוגעים לאבולוציה שלנו, ולסביבה.

בתיק האתר נכתב בפרק 'מטרות האתר': (דותן רותם, 2002): *".. הבנת אופן השתלבותו של האדם הקדמון בטבע יכולה לשמש בסיס להבנת השימוש שנעשה בטבע ובסביבה, בתקופות מאוחרות ועד ימינו אלו"*. החיבור למשאב הטבע בתכנון חוויית הביקור המחודשת יוביל אותנו ואת המבקרים גם להיות פעילים בתוך חוויית הביקור, לחוש שאנחנו חלק מהסיפור, ויעורר אותנו להתבוננות גם בהווה ובעתיד.

אלו צעדים ראשונים על הדרך לשינוי. השינוי הצפוי בקליטת הקהל הוא עוד נקודת שינוי על ציר הזמן באתר. שעוני הזמן הם פריזמה משותפת לעולמות משתנים בנחל מערות-לטבע, למחקר, לאבולוציה האנושית. ועתה מצטרף אליהם גם עולם חוויית המבקר.